

İngiliz Sömürgeciliğine Karşı Bir Eğitim Hamlesi Olarak Diyûbend Medresesi'nin Kuruluşu (The Establishment of the Deoband Madrasa as an Educational Initiative Against British Colonialism)

Deniz ÇIKILI **Mustafa MÜCAHİT**

Öğr. Görevlisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Yabancı Diller Yüksekokulu
İngilizce Bölümü
Sivas | Türkiye
denizcikili@cumhuriyet.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-5917-664X>
<https://ror.org/04f81fm77>

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Eğitimi Anabilim Dalı
Sivas | Türkiye
mmucahit@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2345-0015>
<https://ror.org/04f81fm77>

Makale Bilgisi

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 14 / Ağustos /2025
Kabul Tarihi | 05 / Aralık /2025
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2025
Bir İç- İki Dış Hakem
Çift Taraflı Kör Hakemlik
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.
Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr
Lisans CC-BY-NC-ND 4.0

Article Information

Article Types | Research Article
Received | 14 / August /2025
Accepted | 05 / December /2025
Published | 31/December/2025
One Internal- Two External Referees
Double-Blind Refereeing
Ethical principles were followed during the preparation of this study
No conflict of interest declared
This Article was scanned by iTenticate
Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr
Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Bu makale Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde devam etmekte olan "İngiliz İşgali Döneminde Diyobend Medresesi (1858-1947) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

This article was produced from the ongoing PhD thesis titled "The Establishment of the Deoband Madrasa as an Educational Initiative Against British Colonialism" at the Institute of Social Sciences, Sivas Cumhuriyet University.

Atıf | Cite as:

Deniz, Çıkılı – Mücahit, Mustafa. "İngiliz Sömürgeciliğine Karşı Bir Eğitim Hamlesi Olarak Diyûbend Medresesi'nin Kuruluşu [The Establishment of the Deoband Madrasa as an Educational Initiative Against British Colonialism]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 13/2 (Aralık | December 2025), 588-604.

<https://doi.org/ilmiyat.1764890>

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Establishment of the Dār al-‘Ulûm of Deoband Madrasa as an Educational Initiative Against British Colonialism

Abstract: In the second half of the nineteenth century, British colonial dominance deepened across the Indian subcontinent, affecting its political, cultural, and educational structures. The 1857 uprising, often termed the “Sepoy Rebellion”, ended with a British victory and triggered a profound crisis for Indian Muslims, both politically and in their religious and intellectual life. During this time, the British not only solidified political control but also systematically undermined traditional Islamic education and scholarship. With classical madrasas stripped of state support and modern British schooling imposed, Islamic sciences began to decline in prestige. In response, Indian Muslims sought to safeguard their identity, religious values, and intellectual traditions through new educational initiatives. The aim of this study is to examine the emergence of the Dār al-‘Ulûm of Deoband Madrasa, which was established in a period of crisis, as well as the institution’s role in scholarly and religious resistance, and the relationship of its key founders with the 1857 Mutiny. The research employs historical and descriptive methods; the political and social conditions of that period, along with the scholarly orientations of the madrasa’s founders, are analyzed in light of primary and secondary sources. It has been determined that the Deoband Madrasa, beyond being merely an educational institution, took shape as an expression of the Muslim community’s quest for identity amid the turbulent atmosphere of the era. Furthermore, the renewed emphasis on Islamic sciences emerged as a noteworthy aspect, both for ensuring the continuity of the intellectual tradition and for reconstituting communal solidarity. In this regard, it may be stated that the role undertaken by this madrasa in the post-1857 period offers significant insights into the trajectory of Islamic scholarship in the Indian subcontinent.

Keywords: Religious Education, British Colonialism, Indian Mutiny, Indian Subcontinent, Dār al-‘Ulûm of Deoband Madrasa.

İngiliz Sömürgeciliğine Karşı Bir Eğitim Hamlesi Olarak Diyûbend Medresesi'nin Kuruluşu

Öz: 19. yüzyılın ikinci yarısı, Hint alt kıtasında İngiliz sömürge idaresinin siyaset, kültür ve eğitim alanındaki baskılarının her geçen gün daha da arttığı bir dönem olmuştur. Literatüre “Sipahi Ayaklanması” olarak geçen 1857’deki hâdisenin İngilizlerin lehine sonuçlanması, Hint Müslümanlarını hem siyasî hem de ilmî ve dinî alanlarda ciddi bir krizle karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde İngilizler, bir taraftan siyasî otoritelerini tahkim ederken, diğer taraftan yerli eğitim kurumlarını ve İslâm toplumunun asırlardır sürdürdüğü ilmî geleneği ortadan kaldırmaya yönelik politikalar geliştirmiştir. Modern İngiliz eğitim sisteminin dayatıldığı, klasik medreselerin devlet desteğinden mahrum bırakıldığı, dinî ilimlerin itibar kaybetmeye başladığı bu ortamda Müslümanlar kendi kimliklerini, kültürel miraslarını ve dinî hassasiyetlerini muhafaza edebilme adına yeni bir eğitim modeli arayışına girmişlerdir. Bu çalışmanın amacı, kriz ortamında kurulan Diyûbend Medresesi'nin ortaya çıkışını, kurumun ilmî ve dinî direnişteki rolünü ve kuruluşunda önemli etkisi olan isimlerin 1857 ayaklanmasıyla ilişkisini incelemektir. Araştırmada tarihsel ve betimleyici yöntemlerden yararlanılmış; dönemin siyasî ve toplumsal şartları, medrese kurucularının ilmî yaklaşımları birincil ve ikincil kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Diyûbend Medresesi'nin bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra dönemin kaotik atmosferi içerisinde Müslüman toplumun kimlik arayışına cevap verme gayretinin bir tezahürü olarak şekillendiği tespit edilmiştir. Ayrıca İslâmî ilimlere yeniden ağırlık verilmesi hem ilim geleneğinin devamlılığı hem de toplumsal dayanışmanın yeniden örgütlenmesi açısından dikkat çekici bir yön olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede söz konusu medresenin 1857 sonrası dönemde üstlendiği rolün, Hint alt kıtasındaki İslâmî ilim anlayışının seyrine dair önemli ipuçları sunduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İngiliz Sömürgeciliği, Hint Ayaklanması, Hint Alt Kıtası, Diyûbend Medresesi.

Giriş

İslâm âleminde, bilgi ve hikmetin kaynağı olarak kabul edilen medreseler, din eğitimi denildiğinde İslâm eğitim kurumlarının “en önde gelen”¹ örneklerini teşkil eder. Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün (ö. 485/1092) öncülüğünde sistematik bir kurumsallaşma sürecine giren medreseler, bu tarihten itibaren asırlar boyunca İslâm toplumlarında dinî eğitimin merkezi olma vasfını sürdürmüştür.² Medreseler, tarihî süreçte yalnızca dinî ilimlerin ve bilhassa fıkıh eğitiminin verildiği yapılar olarak sınırlı bir misyon üstlenmemiş,³ İslâm

¹ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu- Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 43.

² Medrese denildiğinde akla ilk olarak Bağdat Nizâmiye Medresesi gelse de Gazneli sultanı Mahmûd-ı Gaznevî’nin girişimleriyle Nizâmiye Medresesi’nden önce Beyhakiyye, Saîdiyye, Ebû Sa’s el-Esterâbâdi ve Ebû İshak el-İsferâyinî adında dört medresenin kurulduğu bilinmektedir. Ara Altun, “Gazneliler (Mimari)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/485. Ekmeleddin İhsanoğlu da medrese modelinin ilk kez Mahmûd-ı Gaznevî ile kardeşi Nasr b. Sebük Tegin’in idaresindeki Nişâbur, Merv ve Buhara’da ortaya çıktığını ifade eder. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi? Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 25. Nizâmiye’nin İslâm dünyasındaki ilk medrese olup olmadığına ilişkin kısa bir değerlendirme için bk. Talha Hakan Alp, “Tarihî Süreçte Medreseler ve İslah Projeleri”, *İlim* 14 (2016), 17-18.

³ George Makdisi, medresenin temelde fıkıh eğitimine tahsis edildiğini, diğer ilimlerin ise medresede yardımcı ders olarak okutulduğu görüşündedir. Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, 43. Makdisi’nin bu iddiasına dair bir tenkit için bk. A. L. Tibawi, “Origin and Character of al-Madrasah”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25/1/3 (1962), 225-238.

medeniyetinin entelektüel gelişimine ve toplumsal inşasına yön veren başat aktörler arasında yerini almıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren medreseler, dinî ilimlerin yanı sıra dil, felsefe, hukuk ve tıp gibi farklı disiplinlerde de eğitim veren kurumlar olarak öne çıkmıştır. Ancak modern eğitim sistemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte günümüzde bazı medreseler, geleneksel usullerle klasik dinî eğitimi sürdürmekte iken, bazıları da modern bilimleri ve çağdaş eğitim tekniklerini müfredatlarına dâhil ederek naklî ve aklî ilimleri bir arada sunma gayretindedir.

Bireyin entelektüel ve kültürel gelişimini şekillendiren İslâm din eğitimi, çok yönlü ve dinamik yapısıyla Hint alt kıtasında köklü bir geçmişe sahip olup; bu gelenek, bölgede bin yılı aşkın bir süredir varlığını sürdürmektedir.⁴ Özellikle 11. yüzyılda Gurlular (1000-1215) tarafından İslâm hâkimiyetinin kurumsal olarak tesis edilmesinden itibaren, 19. yüzyıla kadarki yaklaşık sekiz asırlık süreçte, Kuzey Hindistan'da hüküm süren Müslüman hanedânlar siyasî bir otorite kurmakla yetinmemiş, İslâmî değerlerin toplumsal tabana yayılması amacıyla eğitim faaliyetlerine büyük bir önem atfetmişlerdir. Bu doğrultuda eğitim, çeşitli eğitim kurumlarının teşekkülünde belirleyici bir unsur olarak öne çıkmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklarda Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemine ait medreseleri vakfiyelerinde herhangi bir değişiklik yapmaksızın kullanmaya devam etmesi, ilmî bakımdan kendilerini Selçuklu eğitim geleneğinin bir devamı olarak gördüklerinin açık bir göstergesidir. Benzer bir durum, Kuzey Hindistan'da hüküm süren bir İslâm hânedanı olan Gurlular için de geçerlidir. Gurlular, eğitim sistemini ve ilmî geleneği Gaznelilerden devralmış ve bu yapıyı kendi siyasî hâkimiyetleri döneminde daha da geliştirme çabası içinde olmuşlardır.⁶ Söz konusu bu gelenek, daha sonra Delhi Türk Sultanlığı'na (1206-1526) ilham vermiş ve nihayetinde dönemin süper güçlerinden biri olarak kabul edilen Bâbürlü İmparatorluğu (1526-1858) tarafından bu miras, daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Tüm bu tarihsel sürekliliğe rağmen, Bâbürlüler dönemi de dâhil olmak üzere, "Hint alt kıtasında köklü, kurumsallaşmış bir medrese geleneğinden söz etmek mümkün müdür?" sorusu, detaylı ve çok yönlü bir araştırmayı gerektirmektedir.⁷

Bu çalışma, 1857 Hint Ayaklanması ile başlayan ve 1947 yılında Hindistan ile Pakistan'ın bağımsızlıklarına kadar devam eden, literatürde "Sömürge Hindistanı" (*Colonial India*) olarak adlandırılan İngiliz işgali dönemine odaklanmakta ve bu bağlamda Muhammed Kâsım Nânevtevi (ö. 1881) öncülüğünde Sehârenpûr'a bağlı Diyûbend kasabasında kurulan Diyûbend Medresesi'nin kuruluş sürecini incelemektedir. Bu bağlamda

⁴ Hint alt kıtasındaki İslâm eğitim kurumlarının çok uzun bir geçmişe sahip olması, bu kurumların incelenmesi aşamasında bir dönemlendirme yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu uzun tarihsel süreç, eğitim kurumlarının farklı dönemlerde karşı karşıya kaldıkları dönüşümlerin yanı sıra sosyal, kültürel ve siyasî etkilerin de dikkate alınmasını gerektirmektedir. Bu sebeple, söz konusu kurumların gelişimini sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için tarihsel arka plan, coğrafi farklılıklar ve ideolojik eğilimler önem arz etmektedir. Hint alt kıtasındaki medrese tarihinin dönemlendirilmesine ilişkin farklı yaklaşımlar için bk. Abdulhamit Birişik, "Medrese (Hint Alt Kıtasında Medrese)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/333; M. Nur Pakdemirli - Abdulhamit Birişik, "Hint Altkıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013), 89; Hamid Mahmood, *The Dars-e-Nizâmî and the Transnational Traditionalist Madâris in Britain* (London: University of London, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 8-9.

⁵ Nita Kumar, "Education in the Indian subcontinent", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 31 Mayıs 2024).

⁶ Gurlu hükümdarı Muizüddin Muhammed (ö. 602/1206), 1192 yılında Ecmîr'i fethettikten sonra içerisinde putlar bulunan tapınakları yıkıp yerlerine cami ve medreseler inşa etmiştir. Narendra Nath Law, *Promotion of Learning in India* (London: Longmans, Green and Co., 1916), 18. Fetih sonrası Ecmîr'de kurduğu medrese, her ne kadar hakkında detaylı bilgi mevcut olmasa da bazı araştırmacılar tarafından Hint alt kıtasındaki kurumsal anlamda ilk medrese olarak kabul edilmektedir. Unais Koduvayakkal, "Indian Madrasas: Evolution and Growth with Special Reference to Kerala Model", *Ajir* 5/2 (Aralık 2021), 190; Birişik, "Medrese", 28/333.

⁷ Pakistanlı âlim ve mütefekkir Fazlurrahman (ö. 1988), Mısır'da modernleşme girişimlerinden önce 18. ve 19. Yüzyıllarda Ezher'de bazı "seküler" ilimlerin tedris edilmeye başlandığını, buna karşılık aynı dönemde Hindistan'da kayda değer bir ilmî gelişme olmadığını ifade etmiştir. Fazlurrahman'ın naklettiğine göre Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra) Keşşâfî ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm adlı ansiklopedik eserinin mukaddimesinde, kendi döneminde Hindistan'da ilim tahsil edebileceği uygun bir yer bulamadığını ve bu sebeple söz konusu eserini telif ederken yalnızca yazılı kaynaklara başvurmak zorunda kaldığını açıkça dile getirmiştir. Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaçoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 107-108.

çalışmanın temel problemi, Sömürge Hindistan'ının siyasal ve toplumsal dönüşümleri içerisinde Diyûbend Medresesi'nin hangi şartlarda ortaya çıktığı, nasıl bir dinî-sosyal misyon üstlendiğidir.

Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde, İngilizlerin Hindistan⁸ üzerindeki tahakküm politikaları, özellikle eğitim alanında kapsamlı ve köklü dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönemde tesis edilen medreseler arasında Diyûbend Medresesi, “Ezheru'l-Hind”⁹ (*Hint Diyarının Ezher'i*) nitelendirmesiyle ön plana çıkmış ve kısa sürede bölgede kurulan diğer medreseler için bir model teşkil etmiştir. Bu yönüyle çalışma, medresenin bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra, sömürge dönemi Müslüman toplumunun ilmî ve dinî kimliğini muhafaza etme çabasının kurumsal bir tezahürü olarak da ele alınması bakımından önem arz etmektedir.

Araştırmada tarihsel yöntem benimsenmiş; Diyûbend büyüklerinin eserleri, hatıratlar gibi birincil kaynaklar ile çağdaş araştırmalar, lisansüstü çalışmalar ve akademik makalelerden oluşan ikincil literatür birlikte kullanılmıştır. Bu kaynaklar üzerinden medresenin kuruluş süreci, kurucu kadronun ilmî birikimi ve dönemin entelektüel atmosferi tahlil edilmiştir.

Diyûbend Medresesi'nin tarihini müstakil olarak ele alan Türkçe bir çalışma bulunmamaktadır. Medrese üzerine daha önce İngilizce çeşitli yayımlar yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmaların önemli bir kısmı kurumun sonraki dönemlerdeki ilmî etkisine odaklanmış; ancak kuruluş döneminin siyasal-toplumsal bağlamı çoğu zaman sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışma, medresenin kuruluşunu sömürge politikalarının etkileriyle birlikte değerlendirerek hem tarihsel süreçteki konumunu daha bütüncül biçimde açıklamakta hem de İslâmî eğitim kurumlarının modern çağdaki dönüşüm dinamiklerini anlamaya katkı sunmaktadır.

1. Diyûbend Medresesi'nin Kuruluşuna Zemin Hazırlayan Bir Hâdise: 1857 Hint Ayaklanması

1857'de vuku bulan ve tarih yazımında “Hint Ayaklanması”, “Sipahi İsyanı”, “Bağımsızlık Savaşı” gibi farklı şekillerde isimlendirilen bu hâdisenin nedenlerine ve sonuçlarına dair çok zengin bir literatür oluşmuşsa da bu çalışmalar arasında yorum farklılıkları ileri boyuttadır. Olayın gerçekleştiği dönemde askerler, siyasiler, gazeteciler bu büyük kriz konusunda İngiliz halkını adeta kendi “favori teorileriyle” beslemişlerdir.¹⁰ Zamanın geçmesiyle de bu konuda bir görüş birliği oluşamamıştır. Thomas R. Metcalf'ın da isabetle belirttiği üzere; “İsyanı, Britanya yönetiminin sakin sularında anlık bir dalgalanma olarak gören emekli bir sivil memur ile, onu ‘İlk Bağımsızlık Savaşı’ olarak değerlendiren genç bir Hintli milliyetçi arasında neredeyse hiçbir ortak nokta yoktur.”¹¹ Milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte V. D. Savarkar (ö. 1966) gibi Hindistanlı milliyetçi yazarlar hâdiseyi

⁸ 1947 öncesi Hindistan ile kastedilen Hint alt kıtası olarak ifade edilen geniş coğrafyadır. Makaledeki Hint alt kıtası, alt kıta, Hindistan şeklindeki kullanımlar aynı coğrafyaya işaret etmektedir.

⁹ Muhammad Qasim Zaman, Pakistan'daki medreselerin yapısal bakımdan Mısır'daki Ezher'den belirgin şekilde farklılaştığını özellikle vurgular. Zaman'a göre, Hint alt kıtasındaki medreseler geniş bir saygınlığa sahip olmakla birlikte, Ezher'in sahip olduğu merkezî otoriteyi ve ulemâ üzerindeki bütüncül etkiyi temsil edebilecek bir kurum alt kıtada bulunmamaktadır. Bu nedenle, Ezher'in devlet denetimine alınmasıyla Mısır ulemâsının yönlendirilebileceği düşünülmüşken, Güney Asya bağlamında hiçbir medrese benzer bir merkezî güç konumunda değildir. Alt kıtadaki medreseler arasında Diyûbend Medresesi, tarih boyunca Ezher'e en çok benzetilen ve sıkça onunla karşılaştırılan bir kurum olarak öne çıkmış olsa da Diyûbend ulemâsı Güney Asya'daki farklı mezhebî ve düşünsel geleneklerden yalnızca birini temsil etmektedir. Ayrıca, Diyûbend geleneğini devam ettiren diğer medreseler ile Diyûbend'deki ana merkez arasındaki ilişkiler oldukça zayıftır. Bu medreseler arasındaki irtibat, genellikle kurucularının Diyûbend kökenli olmalarıyla sınırlı kalmıştır. Muhammad Qasim Zaman, *The Ulama in Contemporary Islam: Custodians of Change* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 150.

¹⁰ 1857 Hint Ayaklanması, İngiltere kamuoyunu derinden sarsmış ve olay, İngiltere'de insanların ruh sağlığını kalıcı şekilde etkileyen bir travmaya dönüşmüştür. Bu durum, ayaklanmanın dönemin yaygın organlarında geniş yer bulmasına ve henüz yarım asır geçmeden İngiltere'de konuya dair en az 50 kitabın yazılmasına yol açmıştır. Hüseyin Günarslan, “1857 Büyük Hint İsyanının İngilizlere Etkisi”, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 3/5 (2020), 32. Aynı zamanda küresel bir gelişme olarak uluslararası basının da ilgisini çeken ayaklanma, Amerikan medyasında özellikle *New York Daily Times* tarafından 6 Temmuz 1857 tarihinde duyurulmuş ve İngiliz basınından aktarılan sansasyonel, vahşet odaklı haberler, olayların yorumlanmasında belirleyici olmuştur. Rosalyn Narayan, “Sepoys, Slavery and the Global Colour Line: The Indian Uprising of 1857 in Southern US Newspapers”, *Journal of American Studies* 58/3 (2025), 425.

¹¹ Thomas R. Metcalf, *The Aftermath of Revolt: India 1857-1970* (New Jersey: Princeton University Press, 1964), 46.

ülkenin bağımsız mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirerek “Bağımsızlık Savaşı” (*War of Independence*) olarak adlandırmışlardır. Bu bakış açısına göre ayaklanmaya katılan Hindu ve Müslümanlar, özgür bir Hindistan için mücadele eden “özgürlük savaşçıları” olarak görülmektedir. Buna karşılık Batılı literatürde ise olay; *mutiny, revolt, rebellion, uprising, outbreak* ve *upheaval* gibi farklı derecelerde itiraz ve başkaldırı anlamı taşıyan terimlerle tanımlanmaktadır. Bu kavramlar arasında anlamsal farklılıklar olmakla birlikte, genel olarak meşru bir otoriteye karşı başkaldırıcı ifade etmektedir. Olayın hangi kavramlarla tanımlanacağı, yalnızca tarihî belgelerin içeriğine değil, bu belgelerin hangi epistemolojik ve ideolojik zeminde yorumlanacağına da bağlıdır. Bu bağlam dikkate alınmadığında, farklı perspektiflerin ürettiği sonsuz yorumlar arasında bir çıkış yolu bulmak mümkün olmayacaktır.

Ocak 1857’de, Enfield tüfeklerinin fişeklerinin inek ve domuz yağıyla yağlandırıldığına dair söylentiler, İngiliz ordusundaki yerli sipahiler arasında ciddi bir krize yol açmıştır. Fişeklerin ağızla açılması zorunluluğu hem Hindu hem de Müslüman askerler için dinî bir tehdit olarak algılanmıştır. Yapılan soruşturmalar, bu söylentilerin doğruluğunu ortaya koymuş; ancak alınan önlemler sipahilerin güvenini yeniden kazanmaya yetmemiştir.¹² Yağlı fişekleri kullanmayı reddeden seksen beş sipahinin hapsedilmesi üzerine, 10 Mayıs 1857’de Mîret’te ayaklanma fiilen başlamış; isyancılar Delhi’yi ele geçirerek etkisiz ve yetkisiz durumda olan Bâbürlü hükümdarı Bahadır Şah Zafer’i (ö. 1862) lider ilan etmişlerdir. Bahadır Şah’ın geniş destek görmesi, halkın İngiliz yönetimine karşı duyduğu tepkiyi ve Bâbürlüler’in hâlen taşıdığı sembolik prestiji gözler önüne sermiştir. Onun desteği, ayaklanmaya meşruiyet ve güçlü bir toplumsal zemin kazandırmıştır.¹³

1857 Hint Ayaklanması’nın bastırılması, bu tarihsel sürecin en az tartışmalı yönlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ayaklanmanın başarısızlığında, İngilizlerin Hindistan’ı her koşulda elde tutma kararlılığı belirleyici olmuştur. İngilizler, en zor zamanlarda dahi Hindistan’ı terk etmeyi düşünmezken, ayaklanmacılar mevcut askerî ve toplumsal avantajlarını etkili ve bütüncül bir stratejiye dönüştürememiştir. Plansızlık nedeniyle farklı bölgelerdeki isyanlar birbirinden kopuk şekilde gelişmiş, yerel başarılar genel bir zaferle taçlandırılmamıştır. Sir John Lawrence (ö. 1879) da bu dağınıklığı ve liderlik eksikliğini ayaklanmanın başarısızlığında temel bir etken olarak vurgulamaktadır.¹⁴ Ayaklanmanın İngilizler tarafından sert bir şekilde bastırılması, özellikle Müslümanlar açısından siyasî, toplumsal ve dinî açıdan büyük bir kırılma yaratmıştır. 1858’de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin lağvedilerek yönetimin doğrudan Kraliçe Victoria’ya bağlanmasıyla birlikte, Hint alt kıtasında doğrudan İngiliz idaresi başlamıştır. Ayaklanmanın baş sorumlusu olarak görülen Müslümanlar, sistematik bir şekilde bürokrasiden tasfiye edilmiş ve bu durum, onların devlet yönetimindeki temsilini ciddi biçimde zayıflatmış, uzun vadeli olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Diyûbend ulemâsının 1857 Hint Ayaklanması’ndaki rolü ile ilgili anlatılar arasında da ciddi farklılıklar olduğu görülmektedir. Hindistanlı ve Pakistanlı Müslüman müellifler tarafından yazılan “Bağımsızlık Mücadelesi” konulu kitapların büyük çoğunda benzer şekilde yer alan anlatıya göre, Muzaffernagar’a bağlı küçük bir yerleşim yeri olan Şamlî’de İngilizlere karşı başlatılan direnişte İmdâdullah Tehânevî (ö. 1899) cihad emiri, Muhammed Kâsım Nânevteví (ö. 1880) kuvvet komutanı, Reşîd Ahmed Gengûhî (ö. 1905) ise kadı olarak görev yapmıştır.¹⁵ Şamlî’deki hâdisenin kıvılcımı, Tehânebihûn kadısı İnyet Ali Han’ın kardeşi Abdurrahim Han’ın asılsız bir suçlama neticesinde idam edilmesiyle başlamış, bu olay İnyet Ali Han’ı İngilizlere karşı harekete geçirmiştir. İngilizler daha sonra hatalı bir karar verdiklerini kabul etseler de İnyet Ali Han onları

¹² Metcalf, *The Aftermath of Revolt*, 48. 1857 Ayaklanması’nı yalnızca fişeklerin yağlanması meselesiyle açıklamak, tarihsel bağlamı daraltan indirgemeci bir yaklaşımdır. Fişek krizi, isyanı tetikleyen bir sebep olsa da bu yorum İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin uzun süreli kolonyal politikalarını; sosyal, iktisadî ve idarî düzenlemeler yoluyla yerli halk üzerindeki baskısını ve misyonerlik faaliyetleriyle birlikte artan kültürel müdahalelerini göz ardı etmektedir. Dolayısıyla ayaklanmanın arka planındaki çok yönlü ve derin tarihsel dinamikler dikkate alınmalıdır.

¹³ Metcalf, *The Aftermath of Revolt*, 48-49.

¹⁴ Metcalf, *The Aftermath of Revolt*, 54-55.

¹⁵ Ziya-ul-Hasan Faruqi, *The Deoband School and the Demand for Pakistan* (London: Asia Publishing House, 1963), 21.

affetmemiştir.¹⁶ Abdurrahim Han'ın idam edilmesi üzerine, ileride Diyûbend Medresesi'nin kurulmasında öncü rol oynayacak bir grup âlim ile Tehânebihûn'un önde gelen isimleri durum değerlendirmesi yapmak ve Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı cihad ilan edilip edilmeyeceğini kararlaştırmak üzere toplanmışlardır.¹⁷ Nânevteví, İngilizlerin Müslümanlar üzerinde büyük bir baskı oluşturduklarını dile getirerek savaşa hazırlıklı olunması gerektiğinin altını çizmiş ve İngilizlerin Hindistan'dan çıkarılması gerektiğini söylemiştir.¹⁸ Nânevteví'nin sözleri, toplantıdakiler tarafından başta kabul edilmemiş,¹⁹ Şah Muhammed İshak'ın (ö. 1846) öğrencilerinden Şeyh Muhammed Tehânevî; cihad emiri bulunmadığı için cihadın şer'an caiz olmadığını ileri sürmüştü, bunun üzerine Nânevteví itiraz ederek İmdâdullah Tehânevî'nin cihad emiri olduğunu belirtmiş, Muhammed Tehânevî bu kez de Müslümanların Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı mücadele edecek güçte olmadıklarını, bu sebeple bu girişimin cihad değil intihar olacağını öne sürmüştür. Muhammed Tehânevî'nin sözleri kısa bir süre sessizliğe neden olmuşsa da Nânevteví sözü Hz. Peygamber'in Bedir Savaşı'na getirerek, "Tehânebihûn Müslümanları, Bedir'in mücahitlerinden de mi daha az ve güçsüz?"²⁰ diyerek Muhammed Tehânevî'nin görüşünü çürütmek istemiş, ardından Hâfız Muhammed Zemîn (ö. 1857) Nânevteví'nin sözlerinin kendisini ikna ettiğini ifade etmiş ve İmdâdullah Tehânevî'ye biat ederek İngilizlere karşı mücadele edeceğini ilan etmiştir. Toplantıdan sonra İmdâdullah Tehânevî ayaklanmanın lideri olarak Tehânebihûn'da kalmış, ulemâdan bazıları Şamlî'de İngilizlerle karşı karşıya gelmiştir. Savaşın başında belirli ölçüde başarı elde edilmişse de Hâfız Muhammed Zemîn'in şehadeti Müslümanlarda ciddi bir moral bozukluğuna neden olmuş ve savaş Müslümanların mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır.²¹ Şamlî'deki isyanın bastırılmasının ardından isyancılar çeşitli şekillerde cezalandırılmış ve Doğu Hindistan Şirketi, ayaklanmaya katıldıkları gerekçesiyle ulemâ hakkında da yakalama emirleri çıkarmıştır.²² İmdâdullah Tehânevî, yaklaşık iki yıl gizlenmiş ve 1859'da Mekke'ye hicret ederek İngiliz tehdidinden kurtulmuştur. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, 1 Kasım 1858'de Kraliçe Victoria genel bir af ilan etmiş; ancak bu af yalnızca hafif suçları kapsamıştır. Nânevteví, ciddi bir tehdit olarak görüldüğünden 1860 yılına kadar İngilizler tarafından en çok arananlar listesinde kalmış ve yakalanmamak için sürekli yer

¹⁶ Mushir U. Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947* (Meerut: Meenakshi Prakashan, 1970), 7.

¹⁷ Ishtiaq Husain Qureshi, *Ulema in Politics* (Delhi: Renaissance Publishing House, 1985), 201.

¹⁸ Imraan Kajeer, *The Legacy of the Ulama of Deoband* (South Africa: Spiritual Light, 2018), 8.

¹⁹ Tariq Rahman, toplantıya katılan âlimler arasında, İngilizlere karşı cihad ilan edilmesi gerektiğini savunan tek kişinin Nânevteví olduğunu ifade etmektedir. Tariq Rahman, *Interpretations of Jihad in South Asia: An Intellectual History* (Berlin, Boston: De Gruyter, 2020), 142.

²⁰ Vahîdüddîn Han (ö. 2021), Nânevteví'nin 1857 Ayaklanması'nı Bedir Savaşı ile mukayese etmesini isabetli bulmaz. Ona göre Bedir Savaşı'nda taraflar arasındaki fark sadece sayısalı; oysa 1857'de Müslümanlar ile İngilizler arasında niteliksel bir eşitsizlik söz konusuydu. Müslümanlar eski tip silahlara ve sınırlı kara kuvvetlerine sahipken, İngilizler modern silahlar, güçlü bir donanma ve toplum desteğiyle hareket ediyordu. Vahîdüddîn Han, ayaklanmaya öncülük eden ulemânın bu niteliksel farkı yeterince kavrayamadığını belirtir ve "Bu fark anlaşılmasaydı, Müslümanlara silahlı mücadeleden ziyade sabır ve stratejik hazırlık tavsiye edilirdi." şeklinde görüşünü dile getirir. Maulana Wahiduddin Khan, *The Role of Ulama in the Modern Age: Reforming Minds Towards Creative Thinking* (Delhi: Goodword, 2022), 36-38.

²¹ Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 11. Hüseyin Ahmed Medenî (ö. 1957) olayların seyrine ilişkin şu bilgileri nakleder: "Bölgedeki ulemâ geniş bir toplumsal tabana sahip olup, özellikle de Tehânebihûn civarında binlerce mücahidin bir araya gelmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu yoğun katılım ve örgütlenme karşısında, bölgedeki İngilizler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kısa süre içerisinde, Sehârenpûr'dan Şamlî'ye doğru ilerleyen bir İngiliz askeri birliğinin haberi mücahitler arasında yayılmış ve bu süreçte Reşîd Ahmed Gengûhî, mevcut imkânsızlıklara ve mücahitlerin elindeki eski ve yetersiz silahlara rağmen, onları sükûnete davet etmiş ve morallerini yüksek tutmuştur. Nitekim karşı taarruzlardan birinde, Gengûhî, İmdâdullah Tehânevî'nin komutasında yaklaşık 30 ila 40 kişilik bir mücahit grubunun başına geçmiştir. Bu grup, İngiliz ordusunun kullandığı bir anayol kenarındaki bahçede saklanarak İngiliz birliğine pusu kurmuş ve İngiliz askerlerin geri çekilmesini sağlamıştır. Bir diğer saldırıda ise mücahitler, Şamlî'de konuşlanmış bir İngiliz askeri birliğine taarruz etmiş; askerî birlik etkisiz hâle getirilmiştir. Mücahitler, kuzeyde elde ettikleri bu askerî başarıyı kutladıkları esnada, Delhi'nin İngiliz kuvvetleri tarafından ele geçirildiği haberinin ulaşması mücadeleye dair umutları gölgelemiş, Hâfız Muhammed Zemîn'in şehadeti, bölgedeki gelişmelerin seyrini değiştiren bir diğer kritik hâdise olmuştur." Husain Ahmad Madani, *Naqsh-e-Hayat: A Biography and Memoirs of Shaykh Husain Ahmad Madani*, çev. Yousef Reaz - Abdur Rahim Kidwai (London: Turath Publishing, 2023), 112.

²² Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 8.

değiştirmişdir.²³ Reşîd Ahmed Gengûhî ise tutuklanarak altı ay hapis yatmış, idam edileceğine veya Andaman Adaları'na²⁴ sürgüne gönderileceğine dair söylentilere rağmen serbest bırakılmıştır.²⁵ Gengûhî, kendi tutuklanmasını içsel tereddütlerine bağlamış, buna karşılık Nânevtevi'nin sarsılmaz inancı sayesinde Allah'ın yardımına mazhar olduğunu ifade etmiştir.²⁶

Diyûbend ulemâsının 1857 Hint Ayaklanması'na aktif katılım gösterdiğine dair yaygın görüşe karşılık, bu konuyu daha temkinli ve eleştirel bir perspektiften ele alan alternatif bir yaklaşım da literatürde mevcuttur. Bu ikinci yaklaşım, ulemânın ayaklanmadaki rolüne ilişkin genellemelere mesafeli durulması gerektiğini savunur. Bu görüşün şekillenmesinde, Âşık İlâhî Mîratî'nin (ö. 1941) *Tezkiretü'r-reşîd* adlı eseri ve Muhammed Ya'kûb Nânevtevi'nin (ö. 1884), *Sevânih-i umrî* adlı biyografisi gibi birincil kaynaklar önemli bir rol oynamıştır.

Mushir U. Haq, 1920'lere kadar ulemânın 1857 Hint Ayaklanması'na katılıp katılmadığının ciddi bir araştırma konusu yapılmadığını ve 1919'da Cem'iyet-i Ulemâ-yı Hind kurulana dek ulemânın da bu yönde bir iddiada bulunmadığını belirtir.²⁷ Haq, özellikle İmdâdullah Tehânevî, Muhammed Kâsım Nânevtevi ve Reşîd Ahmed Gengûhî'nin ayaklanma öncesi hayatlarına dair kaynaklarda önemli bir boşluk bulunduğunu ifade eder. Bu alandaki bilgilerin büyük ölçüde, Muhammed Ya'kûb Nânevtevi'nin kaleme aldığı *Sevânih-i umrî* adlı biyografiye dayandığını ve bu eserin daha sonra Menâzir Ahsen Geylânî (ö. 1956) tarafından hazırlanan üç ciltlik biyografinin bir bölümü olarak Diyûbend Medresesi tarafından yeniden neşredildiğini belirtir.²⁸

Muhammed Ya'kûb Nânevtevi tarafından kaleme alınan *Sevânih-i umrî* adlı biyografi, Muhammed Kâsım Nânevtevi'nin 1857 Hint Ayaklanması'ndaki rolüne farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Olayların doğrudan şahidi olan müellif, ayaklanmada etkin oldukları iddia edilen İmdâdullah Tehânevî, Muhammed Kâsım Nânevtevi ve Reşîd Ahmed Gengûhî'nin aslında "herhangi bir isyana girişmekten çok uzak olduklarını"²⁹ açık bir şekilde ifade eder. Buna rağmen, ayaklanmanın bastırılmasının ardından İngilizler geniş çaplı tutuklamalar başlatmış ve

²³ Shahid Perwez, *Maulana Qasim Nanautvi and His Works* (Aligarh: Aligarh Muslim University, Department of History, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 44-45. Menâzir Ahsen Geylânî, Nânevtevi'nin İngiliz polisinden yalnızca üç gün saklandığını ve ardından sokaklarda aleni bir şekilde dolaşmaya başladığını aktarır. Nânevtevi, kendisine saklanmayı sürdürmesi tavsiye edildiğinde, üç gündен fazla gizlenmenin Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olmadığını belirtmiş ve Allah Resûlü'nün Sevr Mağarası'nda yalnızca üç gün kaldığını hatırlatarak bu sürenin aşılması gerektiğini vurgulamıştır. Atif Suhail Siddiqui, *Life and Thoughts of Hujjat al-Islam Imam Muhammad Qasim al-Nanawtawi: Founder of Darul Uloom Deoband* (Deoband: Deoband Institute of Islamic Thought, 2016), 14-15; Madani, *Naqsh-e-Hayat*, 115.

²⁴ Kâlâ Pânî olarak da bilinen bu bölge, 1857 hâdisesinden sonra hüküm giyenlerin gönderildiği sürgün merkezlerinden biridir. Fazl-ı Hak Hayrabâdî (ö. 1862) isyana öncülük ettiği gerekçesiyle İngilizler tarafından sürgüne gönderildiği Andaman Adaları'nda hayatını kaybetmiş ve oraya defnedilmiştir. A. S. Bazmee Ansari, "Fazl-ı Hak Hayrâbâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/273.

²⁵ Justin Jones, "Remembrances of Rashîd: Life-Histories as Lessons in the Deoband Movement", *Journal of the Royal Asiatic Society* 33/4 (2023), 945.

²⁶ Atif Suhail Siddiqui, "Al-Nanawtawi's Islamic Political Ideology: Paradigms from Rudad, Sawanh Qâsimî and other Selected Writings", *Islamic Literature Review* 1/2 (2014), 4.

²⁷ Mushir U. Haq'a göre, Cem'iyet-i Ulemâ-yı Hind, ulemânın siyasete sonradan katılan bir grup olmadığını göstermek amacıyla, seleflerinin bağımsızlık hareketlerinde aktif rol aldığını ve İngiliz sömürgeciliğine karşı topluma önderlik ettiğini iddia etmiştir. Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 4. Barbara Metcalf ise ulemânın 1857 Ayaklanması'ndaki etkisinin bölgesel farklılık gösterdiğini vurgular. Metcalf, özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında milliyetçi hareketin güçlenmesiyle birlikte Diyobendî çevrelerde; İmdâdullah Tehânevî, Muhammed Kâsım Nânevtevi ve Reşîd Ahmed Gengûhî'nin Tehânebihûn'daki ayaklanmaya fiilen katıldıklarına dair bir anlatımın benimsendiğini belirtir. Ancak bu anlatıların büyük ölçüde 1920 sonrası yazılan ikincil kaynaklara dayandığını, daha erken döneme ait biyografik eserlerde ise söz konusu âlimlerin ayaklanmaya katıldığı bilgisinin genellikle "düşmanların suçlaması" şeklinde yer aldığı ifade eder. Barbara Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900* (Princeton: Princeton University Press, 1982), 81-82.

²⁸ Eserin önsözünü kaleme alan dönemin Diyûbend Medresesi rektörü Kârî Muhammed Tayyib'e (ö. 1983) göre, Nânevtevi'nin dostları ve müridânı vefatından sonra onun kapsamlı ve muteber bir biyografisini yazmak için girişimlerde bulunmuşlar; ancak bu çabaların tamamı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. O, bu durumu "gizemli bir el"in Nânevtevi'nin İngiliz karşıtı faaliyetlerinin geniş kitleler tarafından öğrenilmesini engelleme çabasına bağlamaktadır. Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 6.

²⁹ Menâzir Ahsen Geylânî bu ifadeyi, Muhammed Kâsım Nânevtevi'nin 1857'deki ayaklanmaya sırf dünyevî kazanç elde etmek için katılan kişilerle bir ilgisi olmadığı şeklinde yorumlar. Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 10.

ihbarlar üzerine söz konusu âlimler hakkında yakalama emri çıkarılmıştır. Muhammed Ya'kûb, ayrıntıya girmemekle birlikte, Âşık İlâhî Mîratî'nin *Tezkiretü'r-reşîd* adlı eserinde de söz konusu üç âlimin ayaklanmaya katılmadığı yönündeki ifadesinin teyit edildiği görülmektedir.³⁰

Âşık İlâhî Mîratî'nin anlatımına göre, 1857 Ayaklanması sırasında İmâdullah Tehânevî, Muhammed Kâsım Nânevtevî ve Reşîd Ahmed Gengûhî, Sehârenpûr bölgesindeki çatışmalar sırasında İmâdullah Tehânevî'nin Tehânebihûn'daki tekkesinde gizlenmişlerdir. Olayların ardından, bu üç isim, fitneci olarak nitelendirilen çevreler tarafından Şamlî Savaşı'nda İngilizlere karşı fiilen savaşmakla suçlanmıştır. Gengûhî hakkında yayılan dedikodu ve ihbarlar, onun bir süre saklanmasına ve daha sonra çatışmalara katıldığı gerekçesiyle İngilizler tarafından tutuklanmasına yol açmıştır. Mahkemede tüm suçlamaları reddeden Gengûhî, "Hükümete karşı silah kullandın mı?" sorusuna elindeki tesbihi işaret ederek, "Bizim silahımız budur." cevabını vermiştir.³¹ Sonuç olarak, delil yetersizliği nedeniyle altı ay sonra serbest bırakılmıştır. *Tezkiretü'r-Reşîd*'de Gengûhî veya diğer Diyûbendî âlimlerin mevcut otoriteye karşı yıkıcı bir siyasî faaliyette bulduklarına dair başka bir bilgiye rastlanmaz. Gengûhî, eser boyunca siyasî meselelerden özellikle uzak duran bir ilim adamı olarak tasvir edilmektedir. Bu tavır, dönemin sömürgeci şartları veya Çiştîyye tarikatının devlet ile mesafeli durma geleneğiyle bağlantılı olabilir. Bununla birlikte, Mîratî'nin eserinde, Gengûhî'nin takvalı ve dindar Müslüman devlet memurlarıyla iletişim kurmaya açık olduğu, kamu denetçileri, polis ve vergi memurları gibi devlet görevlilerinden biat aldığı ve kızını bir devlet memuruyla evlendirdiği de zikredilmektedir.³²

1857 Hint Ayaklanması'na dair anlatılar arasındaki farklılıklar, Diyûbend geleneğinin erken dönem temsilcileri ile sonraki milliyetçi Diyûbendî âlimler arasındaki yaklaşım farkını açıkça ortaya koymaktadır. Âşık İlâhî Mîratî ve Muhammed Ya'kûb Nânevtevî gibi isimler, ayaklanmaya dair daha ihtiyatlı ve mesafeli bir tutum benimserken; Menâzir Ahsen Geylânî, Muhammed Miyân Diyûbendî³³ ve Hüseyin Ahmed Medenî (ö. 1957) gibi sonraki âlimler, 1857'yi Hindistan Müslümanlarının ulusal mücadelesi bağlamında yeniden yorumlamış ve bu dönemi millî bir direnişin parçası olarak sunmuşlardır. Özellikle Muhammed Miyân Diyûbendî, kaleme aldığı biyografilerde Âşık İlâhî Mîratî'yi; Mahmûd Hasan Diyûbendî, Hüseyin Ahmed Medenî ve onların öncülüğünü yaptığı Cem'iyet-i Ulemâ-yı Hind'e siyasî olarak muhalif bir figür olarak tasvir etmiştir.³⁴ Bu durum, Diyûbend geleneği içinde, sömürge yönetimine karşı alınan tutumlarda ve siyasî yaklaşımlarda farklı eğilimlerin varlığını göstermektedir. Justin Jones ise, Müslüman milliyetçiliği ve pan-İslâmizmin yükselişinden önce kaleme alınan *Tezkiretü'r-reşîd*'in, Diyûbend hareketinin ilk öncülerini (İmâdullah Tehânevî, Muhammed Kâsım Nânevtevî ve Reşîd Ahmed Gengûhî gibi) 1857 sonrası döneme ilişkin suçlamalardan aklama amacı taşıdığını ileri sürmektedir. Sonraki Diyûbendîler³⁵ ise, bu anlatılar arasındaki çelişkileri açıklığa kavuşturma çabası gütmüş ve

³⁰ Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 6-7.

³¹ Ashiq İlahi Meeruti, *Tadhkiratur Rashid* (New Delhi: Idara Impex, 2014), 1/135.

³² Jones, "Remembrances of Rashîd", 945-946.

³³ İlk dönem Diyûbend ulemâsını "özgürlük savaşçısı" olarak sunma eğiliminin en önemli temsilcilerinden biri Muhammed Miyân Diyûbendî'dir (ö. 1975). Miyân, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında çok sayıda ulemâ biyografisi ve tarihî eser kaleme almış, bağımsızlık sonrası dönemde yazdığı altı ciltlik *Ulemâ-i Hind ka Şândâr Mâzi* adlı çalışmasında, Hint ulemâsının "şanlı geçmişi"ni ön plana çıkararak, 1857 Hint Ayaklanması'nda ulemânın kahramanca mücadele ettiğini sıkça vurgulamıştır. Miyân'ın eserlerinde 1857 olayları, ulemânın hem dinî hem de millî bir sorumluluk bilinciyle hareket ettiğinin açık bir göstergesi olarak sunulur. Nitekim Miyân, Âşık İlâhî Mîratî'nin Gengûhî'nin tutuklanmasına dair anlatısını kelimesi kelimesine aktarmakla birlikte, bu olayı ulemânın ayaklanmaya fiilen katıldığı yönündeki daha geniş bir anlatımın parçası hâline getirir. Bu şekilde, Gengûhî'nin isyana doğrudan iştirak ettiği izlenimini güçlendirir ve bu örneği kullanarak, ulemânın 1857'deki rolünü öne çıkaran yüceltici bir tarih yazımı inşa eder. Jones, "Remembrances of Rashîd", 946.

³⁴ Diyûbend Medresesi'nin resmî tarihçisi olarak kabul edilen ve "Müverrih-i Millet" unvanıyla tanınan Muhammed Miyân Diyûbendî, Şamlî'de meydana gelen olayları yalnızca bölgesel bir kargaşa olarak değerlendiren Âşık İlâhî Mîratî'yi İngiliz yanlısı bir tutum sergilemekle suçlar. Ayrıca Miyân, Menâzir Ahsen Geylânî'yi de siyasî meselelere yeterince yoğunlaşmamakla eleştirir. Muhammad Moj, *The Deoband Madrasah Movement: Countercultural Trends and Tendencies* (London: Anthem Press, 2015), 49.

³⁵ Bu isimlerden biri de Diyûbendî gelenekte ve Tebliğ Cemaati içerisinde önemli bir yere sahip olan Hindistanlı âlim Muhammed Zekeriyâ Kandehlevî'dir (ö. 1982). Kandehlevî, Âşık İlâhî Mîratî'nin *Tezkiretü'r-reşîd* adlı eserinde Reşîd Ahmed Gengûhî'nin 1857

ulemânın ayaklanmada etkin rol aldığı yönündeki geç dönem yorumunu ön plana çıkarmış; fakat Âşık ilâhî Mîratî'yi doğrudan eleştirmekten kaçınmışlardır.

2. Diyûbend Medresesi'nin Kuruluş Süreci

2.1. Diyûbend Kasabası

Diyûbend Medresesi'ne adını veren Diyûbend kasabası, Hindistan'ın kuzeyinde, Uttar Pradeş eyaletinin Sehârenpûr idarî bölgesinde, Delhi'ye yaklaşık 150 kilometre mesafede yer almaktadır. Seyyid Mahbûb Rizvî'ye göre, Diyûbend Medresesi ile kasaba, bir beden ile ona tam oturan bir elbise gibi birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.³⁶ Oldukça eski bir yerleşim yeri olan Diyûbend'de, Ekber Şah (ö. 1605) dönemine ait, pişmiş tuğladan inşa edilmiş bir kale kalıntısı bulunmaktadır. Bölgede Müslüman varlığına dair izler ise 1200'lü yıllara kadar uzanmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı'nın kurucusu Kutbüddin Aybeg (ö. 1210) döneminde yaşamış olan ve Hâce Osman Hârvenî'nin öğrencisi olarak bilinen Kâdı Danyâl Kâtrî'nin burada ikamet ettiği tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıca kasabada, İskender-i Lûdî, Ekber Şah ve Evrengzîb dönemlerinde inşa edilen camilerin varlığı, bölgenin İslâm kültürüyle güçlü bir bağa sahip olduğunu göstermektedir.³⁷

19. yüzyılın sonlarına doğru Diyûbend Medresesi'nin kurulması, önceden adı pek bilinmeyen Diyûbend kasabasının Mevlânâ Muhyiddin'in ifadesiyle Diyûbend-i Şerif³⁸ olarak anılmasını ve bölgenin şöhretinin daha da artmasını sağlamıştır. Tarih boyunca siyasî ve toplumsal dalgalanmalara rağmen Diyûbend, İslâm kültürünün ve dinî hayatın canlı bir merkezi olma niteliğini daima korumuştur. 1857 Ayaklanması'ndan önceki dönemde ise Diyûbend'in önde gelenleri arasında Hindistan'daki İslâmî uyanışın ve Veliyyullahî geleneğin önemli temsilcilerinden Ahmed Şehîd'in (ö. 1831) ıslah hareketine büyük bir ilgi ve destek olduğu görülmektedir. Bu desteğin somut bir örneği, kasabanın saygın ailelerinden Şeyh Nihâl Ahmed'in Ahmed Şehîd'i defalarca ziyaret etmiş olmasıdır.³⁹

Diyûbend Medresesi'nin kurucuları, oldukça sakin⁴⁰ bir kasaba olan Diyûbend'i seçerken ne kasabanın kültürel yapısına ne de sunduğu sosyal veya ilmî imkânlarla atıfta bulunmuşlardır. Bu tercihi, ilâhî bir

cihadına katıldığına açıkça belirtilmemesi sorulduğunda, Gangohî'nin bu mücadeleye katıldığını doğrular. Ona göre bu, herkes tarafından bilinen bir husustur; ancak eserin kaleme alındığı dönemde İngiliz sömürge yönetiminin hâlâ ciddi bir tehdit oluşturması nedeniyle bu bilginin özellikle arka planda tutulduğunu ifade eder. Zeeshan Chaudri, *Demarcating the Contours of the Deobandi Tradition via a Study of the Akâbirin* (London: University of London, School of Oriental and African Studies, Doktora Tezi, 2019), 15. Tariq Rahman da 1857 Ayaklanması sonrasında İngiliz kaynaklı korkunun toplumda uzun süre devam ettiğini vurgular. Bu sebeple ulemânın ayaklanmaya katılımının açıkça zikredilmemesinin ardında İngiliz otoritesinden duyulan endişenin yattığını belirten Menâzir Ahsen Geylânî'nin görüşünü isabetli bulur. Rahman, ulemânın 1857'de İngilizlere karşı fiilen cihad ettiğine dair anlatıların daha çok sonraki dönemlerde inşa edilmiş bir söylem olduğunu kabul etmekle birlikte, bu "mücahid" imajının Diyûbendî geleneğin önde gelenleri tarafından benimsendiğini ifade eder. Bu durum, Diyûbend büyüklerinin pratikte olmasa da teorik düzlemde İngilizlere karşı cihad fikrini desteklediklerini göstermektedir. Rahman, *Interpretations of Jihad in South Asia*, 143. Rahman'ın da işaret ettiği üzere, Diyûbendî ekolünün yalnızca ilmî bir hareket değil, aynı zamanda siyasî bir bilinç ve amaçla da şekillendiğine dair pek çok rivayet bulunmaktadır. Nitekim Kârî Muhammed Tayyib bu konuda dikkat çekici bir tespit yapar: Ona göre Şamlî ile Dârülulûm-i Diyûbend, aynı hedefe ulaşmayı amaçlayan iki farklı yolun temsilcileridir. Şamlî'de bağımsızlık ve dinî özgürlük için doğrudan silahlı mücadele tercih edilirken, Diyûbend Medresesi'nde aynı hedefe barışçıl yollarla ulaşma arzusu benimsenmiş ve burada kılıcın yerini kalem ve söz almıştır. Haq, *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*, 19.

³⁶ "Diyûbend" ismi, "Devî" (tanrıça) ve "Ban" (orman) kelimelerinin birleşiminden türemiştir. Bölge önceleri "Devîban" olarak anılmış; ancak zamanla halk dilindeki kullanımın da etkisiyle önce "Diban"a, ardından da günümüzdeki şekliyle "Diyûbend"e evrilmiştir. Sayyid Mahboob Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, çev. Murtaz Husain F. Quraishi (Deoband: İdara-i Ihtemam, 1981), 1/98.

³⁷ Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/99.

³⁸ Metcalf, *Islamic Revival in British India*, 87.

³⁹ Metcalf, *Islamic Revival in British India*, 91.

⁴⁰ *Hindustan Ke Aham Madâris* adlı kapsamlı çalışmada, modern Hindistan'daki medreselerin, geçmiştekinin aksine büyük ölçüde kırsal veya yarı-kentsel bölgelerde kurulduğunu belirtilmektedir. Diyûbend Medresesi de bu duruma uygun olarak Hindistan'ın kuzeyindeki kırsal bir bölgede yer almaktadır. David Emmanuel Singh'in de ifade ettiği gibi, 1857 Hint Ayaklanması'nın ardından İngiliz sömürge idaresi özellikle şehir merkezlerindeki medreselere karşı olumsuz bir tutum geliştirmiştir. Bu süreçte dinî eğitim kurumları, sömürge

yönlendirme olarak değerlendirmişlerdir. Rivayetlere göre, 17. yüzyılda İmâm-ı Rabbânî (ö. 1624) ve 19. yüzyılın başlarında Ahmed Şehîd, Diyûbend'in toprağından adeta bir "ilim kokusu" yayıldığını dile getirmiştir. Medresenin kurucularından Refiuddîn'in gördüğü rüyalar⁴¹ da bu ilâhî yönlendirme fikrini destekleyen önemli örnekler arasında yer alır. Rivayetlere göre, Refiuddîn rüyasında Kâbe'yi Diyûbend'in bahçesinde görmüş, bir başka sefer ise Hz. Ali'nin Diyûbend'de bir mektep inşa ettiğine ve orada eğitim gören talebelerin ileride Diyûbend Medresesi'nin öğrencileri olduğuna şahit olmuştur. En dikkat çekici anlatımlardan birinde ise Hz. Peygamber'in, Diyûbend Medresesi talebelerine süt ikram ettiği nakledilmektedir. Barbara Metcalf'ın da ifade ettiği üzere, bu rüyalar yalnızca medreseye mekânsal bir kutsiyet atfetmekle kalmamış, bu ilim hareketinin ilâhî iradeyle uyumlu olduğu inancını da güçlendirmiştir. Bazı rivayetlerde ise medresenin kurucularının bu kararı, benzer rüya tecrübeleri sonucunda ve aynı dönemde aldıkları özellikle vurgulanmaktadır.⁴²

2.2. Diyûbend Medresesi'nin Kurucuları

Diyûbend Medresesi'nin kurucularının kimler olduğu meselesi, bu ilmî ve fikrî hareketin hem kuruluşunun hem de sonraki gelişim sürecinin doğru bir şekilde anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede medresenin kurucu kadrosu, şu altı isimden oluşmaktadır: Muhammed Kâsım Nânevteví, Hacı Muhammed Âbid (ö. 1912), Zülfikâr Ali (ö. 1904), Muhammed Ya'kûb Nânevteví, Mevlânâ Fazlurrahmân (ö. 1907) ve Mevlânâ Refiuddîn (ö. 1890).

Kurucu kadro, İslâmî ilimlerdeki derin vukufiyetleri kadar genç yaşta⁴³ büyük bir ideali gerçekleştirme konusundaki kararlılıklarıyla da öne çıkmaktadır. Her birinin medresenin kuruluş ve gelişiminde önemli katkıları bulunmakla birlikte Muhammed Kâsım Nânevteví, medresenin fikrî temellerinin atılması ve kurumsal kimliğinin şekillenmesinde merkezi bir rol üstlenmiştir.

Muhammed Kâsım Nânevteví, 1832 yılında Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı, özellikle yüksek nitelikli ilim adamları yetiştirmesiyle tanınan Nânevte (Nanota) kasabasında dünyaya gelmiştir. Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen ve köklü bir aileye mensup olan Nânevteví, ilk eğitimini memleketinde tamamladıktan sonra Diyûbend'e giderek Mehtab Ali'den ders almış, daha sonra Sehârenpûr'da Mevlevî Nevâz'dan Arapça öğrenmiştir. 1843 yılı sonunda ise yüksek dinî eğitim amacıyla Memlûk Ali'nin (ö. 1851) himayesinde Delhi'ye gitmiştir.⁴⁴ Delhi'de Reşîd Ahmed Gengûhî⁴⁵ ile birlikte Memlûk Ali'den klasik İslâmî ilimler tahsil eden

denetiminden uzak kalmak ve siyasî baskılardan korunmak amacıyla kırsal alanlara yönelmiştir. Böylece, kırsal medreseler, hem dinî eğitim faaliyetlerini sürdürme imkânı bulmuş hem de İngiliz gözetiminin dışında kalmayı başarmıştır. David Emmanuel Singh, *Islamization in Modern South Asia: Deobandi Reform and the Gujjar Response* (Berlin, Boston: De Gruyter, 2012), 20.

⁴¹ Rüya olgusu, Diyûbendî gelenek içerisinde bireysel bir tecrübe olmasının yanı sıra, ilâhî bir yönlendirme ve meşruiyetin manevî bir delili olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, doğrudan Veliyyullahî gelenekten miras alınan bir anlayışın devamı niteliğindedir. Rüya, bu gelenekte ilâhî tasarrufun ve tarihî hadiselerin arka planındaki manevî iradenin bir yansıması olarak görülmüştür. Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1762), *Hüccetullâhî'l-bâliğa'nın* sebep-i telifini rüya yoluyla aldığı bir ilhama dayandırır. Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 1/6.

⁴² Metcalf, *Islamic Revival in British India*, 92.

⁴³ Diyûbend Medresesi kurulduğunda Mevlânâ Refiuddîn 30, Hacı Muhammed Âbid 32, Muhammed Ya'kûb Nânevteví 33, Muhammed Kâsım Nânevteví 34, Mevlânâ Fazlurrahmân 35, Zülfikâr Ali ise 45 yaşındaydı. Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/103. İsmi zikredilen bu âlimlerin hemen hepsinin Diyûbend Medresesi kurulduğu sırada henüz "gençliğinin baharında" olması, o devirde ileri yaştaki ulemânın İngilizler tarafından etkisiz hâle getirildiğini göstermektedir. Abdulhamit Birışık, *Hind Altkatısı Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 213.

⁴⁴ Siddiqui, *Life and Thoughts of Hujjat al-Islam Imam Muhammad Qasim al-Nanawtawi*, 10.

⁴⁵ Çeşitli kaynaklarda Reşîd Ahmed Gengûhî'nin Diyûbend Medresesi'nin kuruluşunda önemli bir rol oynadığı bilgisine yer verilmektedir. Muhammad al-Ghazali, "Gengûhî, Reşîd Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/24. Ancak mevcut belgeler, Gengûhî'nin Diyûbend Medresesi ile resmî bir ilişkisine dair 1868 öncesine ait doğrudan bir delil sunmamaktadır. Buna rağmen, Gengûhî'nin Diyûbend ekolünün kurucu isimleriyle geliştirdiği yakın ilişkiler ve ilmî dostluklar dikkate alındığında, onun medreseyle fiilî bağının bu tarihten daha önce başladığını varsaymak makul görünmektedir. Nitekim Seyyid Mahbûb Rizvî de bu değerlendirmeyi destekleyerek, Gengûhî'nin resmi kayıtlarda geçmese de medresenin oluşum ve gelişim sürecinde erken dönemden itibaren dolaylı bir etkisinin bulunduğunu belirtmektedir. Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/95-96.

Nânevteví, ayrıca Şah Abdülgânî Müceddidî'den hadis dersleri almıştır. Ancak Nânevteví'nin Delhi Koleji'ndeki eğitimi konusunda Diyûbend âlimleri arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Menâzir Ahsen Geylânî, Nânevteví'nin burada yalnızca bir yıl eğitim gördüğünü ve eğitimini daha çok Memlûk Ali'nin evinde, özel derslerle sürdürdüğünü ileri sürmektedir. Bu eğitimin bireysel mi yoksa bir grup içinde mi gerçekleştiği ise net değildir.⁴⁶

Memlûk Ali'nin vefatından sonra maddî sıkıntılarla karşılaşan Nânevteví, 1850 yılında Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin (ö. 1880) Matbaa-i Ahmediyye'sinde⁴⁷ çalışmaya başlamış⁴⁸ ve bu süreçte Ahmed Ali'den hadis ilminde de istifade etmiştir. Delhi'de kaldığı dönemde, Memlûk Ali'nin oğlu ve yakın arkadaşı Muhammed Ya'kûb Nânevteví ile birlikte kalmış fakat Ya'kûb'un Ecmîr'e atanmasıyla yolları ayrılmıştır.⁴⁹ Çocukluğundan itibaren ismini sıkça duyduğu ve büyük bir hayranlık beslediği İmdâdullah Tehâneví'ye⁵⁰ büyük bir bağlılık geliştiren Nânevteví, nihayetinde ona intisap etmiştir. Evlilik konusunda başlangıçta isteksiz olan Nânevteví, İmdâdullah Tehâneví'nin ısrarı ve teşvikiyle evlenmiş ve bu süreçte ilim ve eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.⁵¹

1857 Hint Ayaklanması'na etkin bir şekilde katıldığı belirtilen Nânevteví, 1860 yılında hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a gitmiş ve bir yıl sonra memleketi Nânevte'ye dönmüştür. 1866'da Diyûbend Medresesi'nin kuruluşunda öncü bir rol oynamış; ancak Barbara Metcalf'ın belirttiğine göre, 1857'deki faaliyetleri nedeniyle medreseye zarar verebileceğinden endişe etmiş ve bu yüzden idari görev almaktan özellikle kaçınmıştır. Hatta medresenin ilk üç yılında Diyûbend'e hiç gitmeyip Mîret'teki matbaada kalmıştır. Her ne kadar resmî bir yöneticilik üstlenmese de kişisel nüfuzu ve ilmî otoritesi sayesinde medresenin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.⁵² Astım hastalığından muzdarip olan Nânevteví, 1880 yılında 49 yaşında vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Kâsımî Kabristanı'na defnedilmiştir. Onun vefatı, devrinin ilim talipleri ve dostları arasında derin bir üzüntüye yol açmıştır.⁵³ Velûd bir müellif olan Nânevteví'nin eserleri üzerine en kapsamlı çalışmayı Nuru'l-Hasan Reşîd Kandehevî yapmıştır. Kandehevî'ye göre Nânevteví'ye ait 112 eser bulunmaktadır: Bunların 56'sı Urduca, 54'ü Farsça, ikisi ise Arapçadır.⁵⁴ Öne çıkan eserleri arasında *İntisârü'l-İslâm*, *Hüccetü'l-İslâm*, *Mübâhase Şah Cihânpûr ve Guftegû-yi mezhebî*, *Âb-ı hayat*, *Takrîr Dil Pezîr*, *Hediyetü's-Şâa*, *Kâsimü'l-ulûm*, *Tahzîru'n-nâs* ve *Mesâbihu't-terâvîh* yer almaktadır. Diyûbendî âlimlerden Sa'id Ahmed Palanpûrî (ö. 2020), Şah Veliyyullah Dihlevî'nin *Hüccetü'llahî'l-bâliğa* adlı eseri ile Nânevteví'nin eserlerini mukayese ederek,

⁴⁶ Perwez, *Maulana Qasim Nanautvi and His Works*, 23-26.

⁴⁷ Misyonerlerin yüz binlerce eser bastığı yoğun bir dönemde, Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin doğup büyüdüğü Sehârenpûr, matbaa, dergi, gazete ve özel yayıncılık açısından önemli bir merkez hâline gelmiştir. Bu geniş imkânlarla sahip bir belde yaşayan Sehârenpûrî, yayıncılık faaliyetlerinde büyük bir avantaj elde etmiştir. 1843 yılında Mekke'de Muhammed İshak Dihlevî'nin nezaretinde nadir hadis yazmalarını temin eden Sehârenpûrî, 1846'da Matbaa-i Ahmediyye'yi kurmuş ve burada temel hadis eserlerinin basımına başlamıştır. Matbaa-i Ahmediyye'de yayımlanan kitapların tashih ve tahkiki büyük bir titizlikle gerçekleştirilmiş ve bu, dönemin ilmî yayıncılığında kaliteyi temsil eden bir anlayış olarak öne çıkmıştır. Selim Demirci, *Sömürge Döneminde Hadis ve Yorum: İngiliz İdaresi Gölgesinde Hint Alt Kitası Hadis Âlimleri ve Şerhleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 190.

⁴⁸ Muhammed Kâsım Nânevteví, Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin sahibi olduğu Matbaa-i Ahmediyye'de musahhih olarak görev yapmıştır. Nânevteví'nin ilerleyen yıllarda farklı şehirlerdeki matbaalarda da musahhih olarak çalıştığı bilinmektedir. Özellikle Matbaa-i Ahmediyye'de, Sehârenpûrî'nin talebi üzerine *Sahîh-i Buhârî* üzerinde notlar eklediği ve çeşitli talikatlarda bulunduğu rivayet edilmiştir. Bu süreç, Nânevteví'nin hadis ilmine katkılarını pekiştiren ve matbaacılık tecrübesinin ilmî yönünü öne çıkaran önemli bir dönem olmuştur. Demirci, *Sömürge Döneminde Hadis ve Yorum*, 193.

⁴⁹ Perwez, *Maulana Qasim Nanautvi and His Works*, 28-29.

⁵⁰ Muhammed Kâsım Nânevteví, Diyûbend Medresesi'nin kuruluşunu Mekke'de ikâmet eden şeyhi İmdâdullah Tehâneví'ye haber verdiğinde, İmdâdullah Tehâneví şu sözlerle karşılık vermiştir: "Ne! Medreseyi sen mi kurdun? Vallahi bu, sayısız gece Allah'ın huzurunda döktüğümüz gözyaşlarımızın bir neticesidir." Kajee, *The Legacy of the Ulama of Deoband*, 13.

⁵¹ Perwez, *Maulana Qasim Nanautvi and His Works*, 29-30.

⁵² Metcalf, *Islamic Revival in British India*, 98-99.

⁵³ Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/93.

⁵⁴ Siddiqui, *Life and Thoughts of Hujjat al-Islam Imam Muhammad Qasim al-Nanawtawi*, 89.

Nânevteví'nin delillerinin daha ayrıntılı ve özel olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Bu da Nânevteví'nin ilmî derinliğini ve Diyûbend geleneğine yaptığı katkıyı göstermektedir.

2.3. Diyûbend Medresesi'nin Kuruluşu

Hint Ayaklanması sırasında Delhi'nin adeta yerle bir edilmesi, yalnızca siyasî yapının çökmesine değil, aynı zamanda şehrin Orta Çağ'dan beri ulemâ için güvenli bir ilim merkezi olma özelliğini kaybetmesine yol açmıştır. Müslümanlar açısından büyük bir felaket olan bu hadisenin ardından ulemâ derin bir tefekkür sürecine girmiş, ilmin yeni merkezi neresi olacak ve Hindistanlı Müslümanlar inançlarını nasıl koruyacaklar soruları tartışılmaya başlanmıştır. Bu arayışlar neticesinde, Diyûbend kasabesindeki Çatta (Chatta) Mescidi önemli bir istişare ve karar merkezi hâline gelmiş, Müslüman kimliğinin korunması için yeni bir ilim merkezi inşa edilmesi fikri burada şekillenmiştir. Muhammed Kâsım Nânevteví, kayınpederi dolayısıyla sık sık ziyaret ettiği Diyûbend'de, dönemin önde gelen âlimleri Mevlânâ Zülfikâr Ali, Mevlânâ Fazlurrahmân ve Hacı Muhammed Âbid ile yakın dostluklar kurmuş, o dönemde Mevlânâ Refüddîn ve Hacı Muhammed Âbid ile birlikte Çatta Mescidi'nde kalarak bu ilişkileri daha da pekiştirmiştir. İstişareler neticesinde, Müslümanların dinî ve ilmî mirasını koruyacak güçlü bir eğitim kurumu kurulmasının artık zorunlu olduğu kanaatine varılmış ve yeni medresenin yıkıma uğramış Delhi yerine Diyûbend'de inşa edilmesine karar verilmiştir.⁵⁶ İslâm hâkimiyetinin devam ettiği dönemlerde medreseler, çoğunlukla devlet destekli vakıflar aracılığıyla ayakta dururken, 1857 sonrasında İngilizler, ayaklanmanın baş sorumlusu olarak gördükleri Müslümanlara karşı yoğun bir baskı ve yıkım politikası uygulamış, bu süreçte medreseleri ayakta tutan vakıflar feshedilmiş, pek çok köklü eğitim kurumu kapatılmış ya da işlevsiz hâle getirilmiştir. Bu zor şartlar altında Muhammed Kâsım Nânevteví önderliğindeki kurucu kadro, vakıflara ve devlet desteğine dayalı geleneksel modeli terk ederek, doğrudan halkın bağışlarıyla finanse edilen yeni bir sistem geliştirmiştir. Medresenin kuruluşunda fiilî olarak ilk adımı atan kişi Hacı Muhammed Âbid olmuştur. Rivayete göre Hacı Muhammed Âbid, sabah erken saatlerde cebinden çıkardığı üç rupiyi cüzdanına koyarak Çatta Mescidi'nde bu hareketi başlatmış; Mehtab Ali, Fazlurrahmân ve Zülfikâr Ali gibi bölgenin ileri gelenleri destek vermiş ve gün batımına kadar yaklaşık 300 rupi bağış toplanmıştır.⁵⁷

Diyûbend Medresesi'nin resmî açılışı, 30 Mayıs 1866⁵⁸ (15 Muharrem 1283) perşembe günü, Çatta Mescidi'nin avlusundaki küçük bir nar ağacının gölgesinde son derece sade bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Medresenin ilk hocası olarak dönemin saygın âlimlerinden Molla Mahmud görevlendirilmiş, ilk öğrenci olarak ise daha sonra “Şeyhü'l-Hind” unvanıyla tanınacak olan Mahmud Hasan (ö. 1920) kaydedilmiştir. Dikkat çekici bir ayrıntı olarak hem hocanın hem de ilk öğrencinin isminin “Mahmud” (övgüye değer) olması, medrese açısından sembolik bir anlam taşımaktadır. İlk kuruluş aşamasında bir binaya dahi sahip olmayan ve yalnızca bir öğretmen ile bir öğrenciyle eğitim faaliyetlerine başlayan medrese, maddî imkânsızlıklara rağmen zamanla Hindistan'ın en büyük ve en etkili eğitim kurumlarından biri hâline gelmiş ve “Ezheru'l-Hind” olarak anılmaya başlanmıştır.⁵⁹

1866 yılında son derece mütevazı imkânlarla eğitim faaliyetlerine başlayan Diyûbend Medresesi, kısa sürede Hindistan sınırlarını aşan bir ilmî itibara ve cazibeye ulaşmıştır. Medresenin bu hızlı yükselişi, öğrenci

⁵⁵ Fehmida Baloch, *Hint Alt Kıtasında Hanefî Mezhebine Mensup İki Dini Hareket: Diyobendilik ve Barelvilik* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 30.

⁵⁶ Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/112-113.

⁵⁷ Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/114-115.

⁵⁸ Diyûbend Medresesi'nin kuruluş tarihi hakkında literatürde görüş birliği bulunmamaktadır. Bazı kaynaklar 1867, bazıları ise 1868 yılını belirtmektedir. Bu farklılık, medresenin kuruluşunun hangi ölçüte dayandırıldığıyla ilgilidir. Kimileri ilk dersin verildiği tarihi esas alırken, kimileri kurumsal yapının teşekkülünü dikkate almaktadır. Bu çalışmada ise, kurumsal tarih yazımında en çok kabul gören tarih olan 30 Mayıs 1866 esas alınmıştır.

⁵⁹ Rizvi, *History of the Dar al-Ulum Deoband*, 1/118.

sayısında da ciddi bir artışa yol açmış; bu durum, kurumun mevcut fizikî imkânlarının yetersizliğini ortaya çıkararak çözülmesi gereken acil bir meseleye dönüşmüştür. Başlangıçta eğitim faaliyetleri mescidlerde ve kiralanan dairelerde yürütülmüş; ancak kurucuların önemli bir kısmı, o dönem için yenilikçi bir görüş olarak kabul edilen bir fikri savunmuş ve medresenin kurumsal bir kimlik kazanabilmesi için mutlaka müstakil bir binaya sahip olması gerektiğini ileri sürmüştür. Muhammed Kāsım Nânevteví başlangıçta, görkemli bir yapının kibir ve gösterişe yol açabileceği endişesiyle bu fikre mesafeli yaklaşmıştır. Fakat hadis âlimi olan hocası Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin ısrarlı tavsiyesi üzerine, müstakil bir binanın hem medresenin bağımsızlığı hem de düzenli işleyişi açısından zaruri olduğuna ikna olmuştur. Nânevteví'nin bu kararı almasında, yüzlerce öğrencinin camilerde kalmasının ciddi sıkıntılar ve toplumsal şikâyetler doğuracağı gerçeği de belirleyici olmuştur.⁶⁰

Diyûbend Medresesi için müstakil bir bina inşasına en güçlü şekilde karşı çıkan ve bu konuda ciddi bir muhalefet sergileyen kişi, medresenin kurucularından Hacı Muhammed Âbid'dir. Nüfuz sahibi bir şahsiyet olarak tanınan Hacı Muhammed Âbid'in etkisi, dönemin anlatılarında adeta efsanevî bir üslupla aktarılmıştır. Onun hakkında, "Türk sultanı bile onun yardımı olmaksızın Diyûbend Medresesi'ni yönetemezdi" diyenler olduğu gibi, cinlerin bile kendisine itaat ettiğini iddia edenler de olmuştur. Bu abartılı ifadeler, onun dönemin toplumsal yapısındaki güçlü konumunu yansıtan dikkate değer örneklerdir. Hacı Muhammed Âbid, yeni ve görkemli bir binanın yalnızca ekonomik bir yük oluşturacağını değil, medresenin temelini oluşturan sade ve tevazuya dayalı ilmî geleneği zedeleyeceğini savunmuştur. Bu sebeple daha mütevazı bir çözüm önererek, mevcut Cuma Mescidi'nde ilave hücreler yapılmasını teklif etmiştir. 1871 yılında hac görevini yerine getirdikten sonra Diyûbend'e dönen Hacı Muhammed Âbid, medresedeki görevinden ayrılmış ve bu yeni mescidin inşasına doğrudan nezaret etmiştir. Bu mesele, zamanla halk ve talebelerin de taraf olduğu geniş çaplı bir tartışmaya dönüşmüştür. Hacı Muhammed Âbid'in toplumdaki nüfuzu, halkın desteğini kazanmasını sağlamış fakat bu destek, çoğunlukla onun şahsına duyulan bağlılıktan kaynaklanmıştır. Buna karşılık, müstakil bir binanın gerekliliğini savunanlar, görüşlerini daha ilkesel bir yaklaşımla ortaya koymuş ve medrese yönetimi de bu fikri benimsemiştir.

1876 yılında bir Cuma namazı sonrasında, Muhammed Kāsım Nânevteví yeni bir bina inşa edileceğini halka duyurmuş ve bu açıklama Hacı Muhammed Âbid'i öfkelenmiştir. Âbid, bulunduğu yeri terk ederek Çatta Mescidi'ne gitmiş fakat onu yalnız bırakmak istemeyen Nânevteví arkasından giderek şu sözleri sarf etmiştir: "Siz bizim büyüğümüzünüz, biz de sizin küçüğünüzüz. Siz bizi bırakamazsınız, biz de sizi." Bu samimi sözler üzerine her ikisi de gözyaşlarına boğulmuş ve nihayet Hacı Muhammed Âbid karara rıza göstermiş, hatta temel atma törenine katılmayı kabul etmiştir. Temel atma merasimi, seyyid ve fazilet sahibi Miyanji Münne Şah, Ahmed Ali Sehârenpûrî ve medreseyi temsilen Hacı Muhammed Âbid'in iştirakiyle gerçekleştirilmiştir. Tarihî kaynaklarda, çalışmaların başlamasıyla birlikte halkın kalbinde derin bir sevinç olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Diyûbend Medresesi'nin ilk müstakil binası, 1876 yılında başlanan inşaatla yaklaşık beş yılda tamamlanmıştır. Her ne kadar Hacı Muhammed Âbid ve kasaba halkı zamanla bu yeni binaları benimsemiş olsalar da Âbid'in bu dönüşüme hep mesafeli kaldığı anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda, onun medreseden uzak kalmasının sebebi olarak müridleriyle meşguliyeti gösterilse de bu mesafenin ardında kurumun sadelikten uzaklaşıp resmî ve kurumsal bir yapıya bürünmesine dair duyduğu derin kaygının yattığı söylenebilir.⁶¹

2.4. Diyûbend Medresesi'nin Kuruluş Amacı

1857 Ayaklanması'nın Müslümanların mağlubiyetiyle sonuçlanmasının ardından İngiliz sömürge yönetimi, sistemli bir kültürel tahakküm politikası uygulamaya koymuştur. İngiliz siyasetinin önemli isimlerinden Lord Babington Macaulay'ın (ö. 1859), Hint toplumunda "fiziken Hintli ancak zihnen ve ruhen

⁶⁰ Metcalf, *Islamic Revival in British India*, 112.

⁶¹ Metcalf, *Islamic Revival in British India*, 113-116.

İngiliz⁶² bir nesil yetiştirme hedefini dile getiren sözleri, Batı merkezli yeni eğitim sisteminin temel felsefesini açıkça ortaya koymaktadır. Macaulay'ın bu yaklaşımı, Hindistan Müslümanları ve İslâmî eğitim kurumları için doğrudan bir zihinsel dönüşüm tehdidi anlamına gelmiştir. Tam da bu ortamda Muhammed Kâsım Nânevî öncülüğünde kurulan Diyûbend Medresesi, sömürgeciliğin kültürel ve ideolojik boyutuna karşı İslâmî kimliği tahkim etmeyi hedefleyen bir ilmî direniş hareketi olarak doğmuştur. Nânevî, Macaulay'ın yetiştirmek istediği nesle karşılık, medreseyi şu anlayış üzerine inşa etmiştir: “Bizim eğitimimizin amacı, renk ve nesep bakımından Hindistanlı ancak duygu, düşünce ve şuur bakımından İslâmî bir bilinç taşıyan bir nesil yetiştirmektir.”⁶³ Mahmud Hasan Diyûbendî de bu misyonu açıkça vurgulamıştır. Siyasetten uzak durması tavsiye edildiğinde verdiği şu cevap medresenin kuruluş felsefesini özetler niteliktedir: “Hocamız (Muhammed Kâsım Nânevî) bu medreseyi yalnızca ilmî gayelerle mi kurdu zannediyorsunuz? Ben bu medresenin kuruluşuna bizzat şahidim ve biliyorum ki medresenin kurulmasının temel amacı, 1857'deki kayıplarımızı telafi etmektir.”⁶⁴ Nânevî'nin biyografisini yazan Menâzir Ahsen Geylânî de Diyûbend Medresesi'nin doğrudan 1857 hezimetinin telafisi amacıyla kurulduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.⁶⁵

Sonuç

Diyûbend Medresesi'nin kuruluşunun, kriz döneminde Müslüman toplumun eğitimsel, kültürel ve kimlik temelli ihtiyaçlarına karşı ulemâ tarafından geliştirilen bir tür çözüm arayışı olduğu tespit edilmiştir. 1858 yılında Bâbürlü İmparatorluğu'nun fiilen sona ermesi ve İngiliz işgalinin başlamasıyla birlikte Hindistan Müslümanları, daha önce tecrübe etmedikleri, tamamen yeni bir toplumsal ve siyasal düzenle karşı karşıya kalmışlar; bu yeni durum özellikle ulemânın gündemini fazlasıyla meşgul etmiştir. Bu şartlar altında, başta Diyûbend Medresesi'nin kurucuları olmak üzere dönemin önde gelen âlimlerinin eğitim faaliyetlerine yönelmesinin, çoğu zaman bir tercih değil, dönemin şartları gereği bir zorunluluk olduğu saptanmıştır.

Kuruluş sürecindeki dinamikler dikkatle incelendiğinde, Muhammed Kâsım Nânevî ve arkadaşlarının devlet destekli eğitim sisteminden farklı olarak tamamen halkın desteğine dayalı bağımsız bir finansman modeli geliştirmelerinin özgün bir yaklaşım olduğu ve söz konusu bu yaklaşımın, klasik medrese ile modern eğitim kurumları arasında kendine has bir “üçüncü yol” olarak değerlendirilebileceği görülmüştür.

Medresenin kurucularının bireysel vizyonları ile kolektif karar alma süreçlerinin kurumun gelişimi üzerinde belirleyici olduğu, ilmî faaliyetlerin yürütülmesi sürecinde liderlik ve toplumsal meşruiyetin, fizikî altyapıdan daha etkin bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Öte yandan, müstakil bina konusundaki tartışmalarda olduğu gibi kurucular arasındaki fikir ayrılıkları, geleneksel ilmî değerlerle modernleşme eğilimlerinin çatışmasını ve uzlaşma süreçlerini somut bir biçimde göstermektedir.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission: This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

⁶² Mahmut Cihat İzgi, *Bombay Eyaleti'nde İngiliz Sömürge Eğitim Politikaları (1815-1840)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 2.

⁶³ Durmuş Bulgur, *XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslâmî Fikir Akımları* (Konya: Tablet Yayınevi, 2007), 103.

⁶⁴ Faruqi, *The Deoband School and the Demand for Pakistan*, 59.

⁶⁵ Abdulhamit Birışık, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 30.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazarlar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Artificial Intelligence Ethical Statement: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Yazar Katkı Oranları | Author Contribution Rates

Araştırmanın Tasarımı Conceptualization:	Yazar Author-1 (%70) – Yazar Author-2 (%30)
Veri Toplanması Data Curation:	Yazar Author-1 (%60) – Yazar Author-2 (%40)
Araştırma -Veri Analizi-Doğrulama Investigation-Analysis-Validat:	Yazar Author-1 (%60) – Yazar Author-2 (%40)
Makalenin Yazımı Writing:	Yazar Author-1 (%70) – Yazar Author-2 (%30)
Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi Writing – Review & Editing:	Yazar Author-1 (%70) – Yazar Author-2 (%30)

Kaynakça

- Alp, Talha Hakan. "Tarihî Süreçte Medreseler ve İslah Projeleri". *İlim* 14 (2016), 15-22.
- Altun, Ara. "Gazneliler (Mimari)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ansari, A. S. Bazmee. "Fazl-ı Hak Hayrâbâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/273. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Baloch, Fehmida. *Hint Alt Kıtasında Hanefî Mezhebine Mensup İki Dini Hareket: Diyobendilik ve Barelvilik*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Bırışık, Abdulhamit. *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Bırışık, Abdulhamit. "Medrese (Hint Alt Kıtasında Medrese)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/333-338. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bırışık, Abdulhamit. *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsiri*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Bulgur, Durmuş. *XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslâmî Fikir Akımları*. Konya: Tablet Yayınevi, 2007.
- Chaudri, Zeeshan. *Demarcating the Contours of the Deobandi Tradition via a Study of the Akâbirin*. London: University of London, School of Oriental and African Studies, Doktora Tezi, 2019.
- Demirci, Selim. *Sömürge Döneminde Hadis ve Yorum: İngiliz İdaresi Gölgesinde Hint Alt Kıtası Hadis Âlimleri ve Şerhleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhî'l-Bâliğâ*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Faruqi, Ziya-ul-Hasan. *The Deoband School and the Demand for Pakistan*. London: Asia Publishing House, 1963.
- Ghazali, Muhammad al-. "Gengûhî, Reşîd Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Günarşlan, Hüseyin. "1857 Büyük Hint İsyanının İngilizlere Etkisi". *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 3/5 (2020), 29-45.
- Haq, Mushir U. *Muslim Politics in Modern India 1857-1947*. Meerut: Meenakshi Prakashan, 1970.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Medreseler Neydi, Ne Değildi? Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- İzgi, Mahmut Cihat. *Bombay Eyaleti'nde İngiliz Sömürge Eğitim Politikaları (1815-1840)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Jones, Justin. "Remembrances of Rashîd: Life-Histories as Lessons in the Deoband Movement". *Journal of the Royal Asiatic Society* 33/4 (2023), 933-948.
- Kajee, Imraan. *The Legacy of the Ulama of Deoband*. South Africa: Spiritual Light, 2018.
- Khan, Maulana Wahiduddin. *The Role of Ulama in the Modern Age: Reforming Minds Towards Creative Thinking*. Delhi: Goodword, 2022.
- Koduvayakkal, Unais. "Indian Madrasas: Evolution and Growth with Special Reference to Kerala Model". *Apjir* 5/2 (Aralık 2021), 188-217.
- Kumar, Nita. "Education in the Indian subcontinent". *Encyclopaedia of Islam*. Erişim 31 Mayıs 2024.
- Law, Narendra Nath. *Promotion of Learning in India*. London: Longmans, Green and Co., 1916.
- Madani, Husain Ahmad. *Naqsh-e-Hayat: A Biography and Memoirs of Shaykh Husain Ahmad Madani*. çev. Yousef Reaz - Abdur Rahim Kidwai. London: Turath Publishing, 2023.
- Mahmood, Hamid. *The Dars-e-Nizâmî and the Transnational Traditionalist Madâris in Britain*. London: University of London, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Meeruti, Ashiq İlahi. *Tadhkiratur Rashid*. New Delhi: Idara Impex, 2014.
- Metcalf, Barbara. *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*. Princeton: Princeton University Press, 1982.
- Tokat İlmîyat Dergisi* 13/2 (Aralık 2025), 588-604.

- Metcalf, Thomas R. *The Aftermath of Revolt: India 1857-1970*. New Jersey: Princeton University Press, 1964.
- Moj, Muhammad. *The Deoband Madrassah Movement: Countercultural Trends and Tendencies*. London: Anthem Press, 2015.
- Narayan, Rosalyn. “Sepoys, Slavery and the Global Colour Line: The Indian Uprising of 1857 in Southern US Newspapers”. *Journal of American Studies* 58/3 (2025), 421-453.
- Pakdemirli, M. Nur - Birişik, Abdulhamit. “Hint Altkitası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013), 87-115.
- Perwez, Shahid. *Maulana Qasim Nanautvi and His Works*. Aligarh: Aligarh Muslim University, Department of History, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Qureshi, Ishtiaq Husain. *Ulema in Politics*. Delhi: Renaissance Publishing House, 1985.
- Rahman, Fazlur. *İslâm ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Rahman, Tariq. *Interpretations of Jihad in South Asia: An Intellectual History*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020.
- Rizvi, Sayyid Mahboob. *History of the Dar al-Ulum Deoband*. çev. Murtaz Husain F. Quraishi. Deoband: İdara-i Ihtemam, 1981.
- Siddiqui, Atif Suhail. “Al-Nanawtawi’s Islamic Political Ideology: Paradigms from Rudad, Sawanh Qâsimî and other Selected Writings”. *Islamic Literature Review* 1/2 (2014), 1-20.
- Siddiqui, Atif Suhail. *Life and Thoughts of Hujjat al-Islam Imam Muhammad Qasim al-Nanawtawi: Founder of Darul Uloom Deoband*. Deoband: Deoband Institute of Islamic Thought, 2016.
- Singh, David Emmanuel. *Islamization in Modern South Asia: Deobandi Reform and the Gujjar Response*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2012.
- Tibawi, A. L. “Origin and Character of al-Madrasah”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25/1/3 (1962), 225-238.
- Zaman, Muhammad Qasim. *The Ulama in Contemporary Islam: Custodians of Change*. Princeton: Princeton University Press, 2002.